

Священко Зінаїда Василівна

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії

та правознавства

Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини

КОЗАЦТВО УМАНЩИНИ В XV – СЕРЕДИНІ XVII СТ.:

СОЦІАЛЬНІ ВИТОКИ

Виникнення і розвиток українського козацтва – цього історичного феномену – тривалий час перебувало в центрі дослідницьких інтересів багатьох поколінь вітчизняних істориків. Стан розробки цього питання по своєму відбивав інтелектуальний рівень нашого суспільства на різних етапах його розвитку. Зародившись як побутове явище в результаті споконвічної боротьби землеробської і кочової цивілізацій у другій половині XV ст. козацтво пройшло тривале становлення. Лише наприкінці XVI ст. воно набуває станових ознак і все більше впливає на суспільні процеси.

Коло творчих інтересів дослідників історії козацтва дуже часто обмежувалося висвітленням зовнішніх, найбільш ефектних діянь українських козаків – їх боротьби проти турецьких і татарських загарбників, участі у визвольних рухах українського народу і т. д. Але є й інший, не менш важливий спектр питань, що потребують окремого дослідження.

Якою ж була соціальна природа козацтва, що воно засвоїло від станів-репрезентантів і чим збагатилося самостійно в процесі свого розвитку? Це далеко не риторичні запитання. Адже відповіді на них дають можливість повному підійти до розв'язання такої принципово важливої проблеми, як потенційні можливості козацтва. Регіональні дослідження окресленого питання дають змогу найбільш яскраво проілюструвати загальні тенденції. Історіографія ж проблеми практично не має конкретно-історичних

регіональних розробок. Студіювання проблеми ускладнюється також відсутністю теоретичних розробок, присвячених специфіці феодальної епохи в Україні. Автор статті ставить за мету з'ясувати соціальну природу козацтва Уманщини, його соціальний склад.

Наукове дослідження соціальних основ українського козацтва бере початок з середини XIX ст. В.Б. Антонович в одній із своїх ранніх праць ставить козацтво у прямий зв'язок з общинним побутом ранньої Русі [1, XXII], але вже в розвідці “Про козацькі часи на Україні” головна роль у виникненні козацтва відводиться південноукраїнським старостам [2, 46-48]. Витвором народної стихії постає козацтво в праці М.І. Костомарова [3, 17]. Із хліборобських громад південного пограниччя виводив козацтво І.М. Каманін [4, 15]. Детально зупиняється на генезі козацтва в своїх працях М.С. Грушевський [5, 74; 6, 41-62].

В радянські часи дослідженнями історії українського козацтва займалися К.Г. Гуслистий та В.О. Голобуцький [7]. В новій редакції монографії В.О. Голобуцького автор наголошує, що серед козаків були “...й українські шляхтичі невдоволені з різних причин своїм становищем, міщани різного статку, торговці...” [8, 102]. Значний внесок у розкриття проблеми зробили В.А. Смолій, в одному з досліджень якого зазначається, що в середині XVII ст. козацтво “з гнаного і переслідуваного перетворилося у привілейований стан...” [9, 22]. Окремою верствою “військового прикордонного населення” вважає козацтво Я.Р. Дашкевич [10, 20]. На генетичному зв'язку козацтва з боярською верствою наголошує С.А. Леп'явко [11].

Американський дослідник Л. Винар вважає, що козацтво вийшло з “усіх суспільних верств українського населення, починаючи від середовища українських панів і кінчаючи селянством і взагалі народними низами” [12, 33].

В наш час надзвичайно важливими для означеної проблеми є праці В.О. Щербака, в яких досліджується проблема формування українського козацтва як соціального стану, аналізуються правові, економічні та духовні

основи становлення козацької верстви [13; 14; 15; 16; 17]. Хоч названі праці безпосередньо Уманщини не стосуються, вони дають можливість пролити світло на роль території та населення історичної Уманщини в процесі формування козацтва.

Цінним для вивчення проблеми є дослідження Н. Яковенко, в якому характеризується процес становлення української шляхти, показано шляхи здійснення польської колонізації в Україні і, зокрема, на Уманщині [18]. Коріння деяких українських шляхетських родин, що проживали на Уманщині розглядається у праці В.В. Кривошеї та В.М. Орла [19]. Автори докладно характеризують також персональний склад шляхти та козацтва регіону. Безпосередньо з історією краю XIV – XVII ст. пов'язані роботи І.І. Кривошеї та Ір.І. Кривошеї [20], а також Т.В. Кузнець [21], в яких дано аналіз процесу заселення краю в період литовсько-польської колонізації. Історії козацтва Уманщини присвячені дослідження В.В. Кривошеї [22] та В.В. Кривошеї і Т.В. Кузнець [23].

Щодо соціальної природи козацтва Уманщини, можна відзначити, що вона була не однорідною. З цього приводу цікавою є думка В.Б. Антоновича, що польське право не знало такого стану селян, як козаки, що мали обов'язкову військову службу й уряд “не тямив тепер, куди козаків приписати”, а між всіма станами тогочасної Речі Посполитої козаки вважались аномалією [2, 52]. Крім селянського елемента, до соціальної бази козацтва відносились елементи служилого боярства і бездомної шляхти.

Так, дослідник С.А. Леп'явко вважає, що основні аспекти формування козацтва необхідно чітко бачити і зазначає, що козацтво сформувалось як стан привілейований і як суспільне явище мало глибоке коріння. Він доводить, що саме соціальна група негербованої дрібної шляхти і боярства відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв [11, 28-33]. Боярську теорію виникнення козацтва спростовує А.О. Гурбик, який доводить, що аграрна реформа частково зачепила лише Волинь, а отже, не слід перебільшувати суспільне

значення останньої для інших регіонів України на кінець XVI ст. Цю ж думку підтверджує і В.О. Щербак, який зазначає, що формування козацтва з боярського стану починається вже на другому етапі цього процесу, тобто аж з кінця XVI ст. [15, 68]. Він же доводить, що козацтво сформувалось з різних станів [14, 51].

Як вказує В.А. Смолій, “школу козацтва пройшли сотні тисяч представників різних категорій населення українських земель – бояр, шляхти, міщан і, насамперед, селянства” [24, 64]. Дійсно, формування козацтва на Уманщині теж відбувалося за рахунок різних соціальних груп і категорій населення. Посилення соціального гніту в Україні наприкінці XVI ст. викликало покозачення значної частини селян та міщан. Поодинці і цілими сім’ями люди втікали з панських маєтків і селилися на південних та південно-східних окраїнах. Вони оголошували себе козаками, намагаючись повністю уникнути залежності від феодалів і через займанщину розпочати вільне господарювання. Інші вступали до січового товариства.

Важливим джерелом формування козацтва на Уманщині були військовослужбовці. З метою оборони краю від татарських набігів при місцевій владі створювались спеціальні загони служебників, як правило, із фортечних бояр. Такі ж загони мали у своїх маєтках і магнати. З початку XVI ст. волинці, брацлав’яни і кияни незмінно згадуються у численних “Реєстрах найманого війська на землях Русі й Поділля”. У 1529 р. у такому переписі згадується Дмитро Базанович-Звенигородець. У переписі загону прикордонної сторожі 1529 р. згадані брацлав’яни Богущ Слупиця, Браткович, Козар, Черниш, Остапко Сивкович, Дмитро Базанович-Звенигородець [18, 238]. Паралельно слід відмітити й той факт, що в реєстрах сторожових прикордонних загонів першої половини – середини XVI ст. часто згадуються представники тих галицьких, подільських чи малопольських родин, котрі з часом осідали на Уманщині, щільно перемішуючись з місцевою шляхтою.

Водночас простежується й інше джерело зростання козацького стану на Уманщині. Так, переважна більшість козацької старшини була вихідцями з шляхти, про що красномовно свідчить козацький реєстр 1581 р. [14, 44]. Такої ж думки дотримуються В.В. Кривошея та В.М. Орел, які зазначають, що “Значний відсоток, в першу чергу, безземельної шляхти в пошуках свого місця в житті приходив до “козацького хліба” [19, 135], а І.О. Шипович зазначав, що “И так много было привлекательного в привольи степей, в бранных боях с неверными, в «хитростях казацких», что к казакам прорывались даже богатые польские шляхтичи и делили с ними по несколько месяцев поэзию степной жизни и войны” [25, 15]. Цілком безпідставно заперечувалась роль українських магнатів (зокрема, князів Д.Вишневецького, О. Дашковича) в утворенні козаччини. Організація козацьких, тобто збройних військових загонів, будівництво укріплень, матеріальне забезпечення козаків потребували чималих коштів. Наївно вважати, що все це могло бути в розпорядженні втікачів-селян [10, 20].

Як зазначають джерела, на Уманщині межі суспільних станів змішувались: козаки входили до складу міщан, а самі міщани, будучи заможними, несли військову службу. “Прежде при князе Константине Острожском, бояре обязаны были являться на службу со всеми своими людьми, а мещане, которые держат пасеки, должны были становиться о двуконь в сборе; а теперь это смешалось...” [26, 58]. Висновок про те, що станові перегородки між малим шляхтичем, боярином, козаком і міщанином на прикордонних територіях, а отже і на Уманщині, важили небагато, робить і Н. Яковенко. Саме тут “На перше місце висувався чинник професійної солідарності “збройного люду”. Такий спрощений ракурс розмежування суспільства чи суспільного розподілу праці на дві основні категорії людей-воїнів (збройний люд усіх мастей) і орачів (селянства), не був новим для України. ... а в годину війни збройна служба урівнювала усі згадані групи єдиним поняттям воїнства, покликаною захищати свою землю від татарських набігів” [18, 249].

У цілому можна констатувати, що досить численна група замкових зем'ян на Уманщині в останні десятиріччя перед Хмельниччиною викристалізовується у своєрідну соціальну мікроструктуру: шляхетську – за незалежною ментальністю, боярсько-козацьку – за характером занять, відчайдушно хоробру – за способом життя і усталеними в цьому середовищі цінностями і нарешті, що надзвичайно суттєво, не розшаровану у майновому відношенні, бо однаково малозаможну. Не підлягає сумніву абсолютна кількісна перевага в цій групі етнічного елемента.

За Н. Яковенко, на Уманщині склалася “Ситуація, за якої “будь єсть, будь на єсть перемир'я з татарами”, а з коня зсідати не доводиться, диктувала форми виживання, накладаючи відбиток на побут, манеру поведінки, спосіб мислення. До явищ цього ж логічного ряду належить і те, що тут людей збройного стану (козаків, бояр-слуг, міщан прикордонних міст, бояр-шляхту) більше чинників об'єднувало, ніж роз'єднувало, і між ними ніколи не окреслювалася надто оголено станова прірва, що відділяла шляхту від низів у внутрішніх регіонах держави. Зайве говорити, що й без того гнучкі станові перегородки серед козацького світу втрачали всякий сенс” [18, 268]. Яскраві індивіди вихідці зі шляхти дійсно, як писав в свій час В'ячеслав Липинський, принесли в козацький рух політичну організованість, державотворчу ідею і навички до законної стабільної влади, але це відбулося за межами шляхетського стану, на платформі інтересів козацтва.

Про вагому роль шляхти на території Уманщини напередодні Визвольної війни та в процесі виникнення козацтва свідчить також той факт, що виділяючи регіональні групи в гетьманщині В.В. Кривошея та Т.В. Кузнець до шляхетсько-козацьких полків відносять Брацлавський, західні сотні Київського, частину Уманського [22, 5]. Тобто ті полки, що сформувались на території історичної Уманщини. Простий перелік козацьких старшин періоду, що передував Визвольній війні, засвідчує шляхетське походження багатьох із них [19, 5]. Цієї ж думки дотримується і О.Ю. Дан, аналізуючи соціальний склад козацтва Брацлавщини напередодні Визвольної

війни середини XVII ст. “показачені шляхтичі складали в козацькому середовищі 12,3 %, але вони були цементуючою основою військового навіку широкої маси селянства, яке влилося в лави Війська Запорозького” [27, 68].

Отже, формування козацтва на Уманщині відбувалося за рахунок різних соціальних груп і категорій населення. Вагому роль на території Уманщини, на відміну від інших регіонів України, в процесі виникнення козацтва відіграла шляхта. Яскраві індивіди вихідці зі шляхти принесли в козацький рух політичну організованість, державотворчу ідею і навички до законної стабільної влади.

Література

1. Антонович В.Б. Содержание актов о козаках 1500 – 1648 // Архив Юго-Западной России . – К., 1861. – Ч. 3. – Т. I.
2. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
3. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Собр. соч. – СПб., 1904. – Кн. 4. – Т. 9.
4. Каманин И.М. Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. – К., 1914.
5. Грушевський М. С. Історія України–Руси. В 11 т., 12 кн. / Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – (Пам’ятки історичної думки України). – 1995. – Т. 7. – 627 с.
6. Грушевський М. С. Історія України–Руси. В 11 т., 12 кн. / Редколегія: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1992. – (Пам’ятки історичної думки України). – 1994. – Т. 5. – 687 с.;
7. Гуслистий К.Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею // Нариси з історії України. – К., Вип. 2; Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К., 1957.
8. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
9. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1985.

10. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні / Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали “круглого столу”) // Український історичний журнал. – 1990. – № 12. – С. 20-22.
11. Леп’явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
12. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки козащини // Український історик, 1965. – Ч. 3-4.
13. Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. / АН УРСР; Ін-т Історії. – К., Наукова думка, 1989. – 125 с.
14. Щербак В. О. Козацтво в класово-становій структурі українського суспільства (друга половина XV – середина XVII ст.). // Український історичний журнал. – 1991. – № 11. – С. 43-52.
15. Щербак В. О. Формування козацького землеволодіння (XVI – перша половина XVII ст.) // Середньовічна Україна. – К.: Наукова думка, 1994.
16. Щербак В. О. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV-XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1997. – 180 с.
17. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.). – К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 2000.
18. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.: іл.
19. Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні визвольної війни середини XVII століття (історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К.: ІПі ЕНД НАНУ, 2000. – 139 с.
20. Кривошея І. І., Кривошея В. В., Близнюк І. В. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). / НАН України, інститут політичних і етносоціальних досліджень. – К., 1998. – 81 с.
21. Кузнець Т. В. Уманщина в польсько-литовську добу (XIV – перша половина XVIII ст.). // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки,

- перспективи. Збірник наукових праць. – Частина VI. / Редкол: В. Г. Кузь (голов ред.) та ін. – К.: Знання, 2000. – 226 с. – ст. 83-91.
- 22.Кривошея В. В. Уманське козацтво: історичні дрібниці. // Україна вчора, сьогодні, завтра. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1999. – ст. 48-63.
- 23.Кривошея В. В., Кузнець Т. В. Національна еліта. Уманщина. Козацтво. – К.: ІПіЕД НАНУ, 1998. – 80 с.
- 24.Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Український історичний журнал. – 1991. – №. 5. – С. 61-72.
- 25.Шипович И. О. О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней и отношении Брацлавщины к Подолии. – Винница: Тип. Городского управления, 1914. – 24 с.
- 26.Архив Юго-Западной России, изданный временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утверждённую при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. (Далі Архив ЮЗР.) – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – 859 с.
- 27.Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.). – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2004. – 288 с.